

Г.В.ПАПАКІН*

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ІНСТИТУЦІЄЗНАВСТВО: СПЕЦИФІКА НАУКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА**

У статті подано дискусійні міркування щодо специфічної науки історичного циклу – інституцієзнавства, її місця серед інших наук гуманітарного спрямування, особливостей джерельної бази, зроблено спробу запровадити власну схему загальної видової й тематичної класифікації цих джерел, виходячи з оцінки їх значення для розкриття історії державних установ України.

За сучасними уявленнями, історична наука представляє собою динамічну систему знань про людський досвід і, за визначенням відомого теоретика джерелознавства Я.Калакури, «складається з двох великих, взаємозумовлених і тісно пов'язаних між собою підсистем»¹. Першу (основну) формують окремі науки історичного циклу – історії політична, соціальна, економічна, гендерна, регіональна тощо. Другу (спеціальну) становлять значна кількість історичних дисциплін, що всебічно досліджують джерела, в яких відбився цей досвід (архіво-, документо-, музеє-, пам'яткознавство, картографія та ін.), а також пропонують спеціальні методики для його дослідження (наприклад, хронологія, історичні географія та інформатика, герменевтика). Кожна з цих двох підсистем має власні підсистеми. До історичної науки щільно примикають інші гуманітарні науки, які теж досліджують досвід, накопичений людськими спільнотами: соціологія, політологія, етнологія, культурологія та ін.

Проте досі не визначено місце в такій системі знань, і взагалі серед наук історико-гуманітарного циклу, для такої специфічної дисципліни, як історичне інституцієзнавство (або ж історія державних установ, історія урядуючих інституцій, інституційна історія тощо). З одного боку, її, на наш погляд, не слід відносити до спеціальних історичних дисциплін, адже їй не притаманні такі засадничі ознаки, виділені Я.Калакурою, як спеціальне призначення та практичне (прикладне) значення. Тому не дивно, що в останньому довіднику «Спеціальні історичні дисципліни»², де представлено 62 такі науки переважно історико-джерелознавчого циклу, для історичного інституцієзнавства не знайшлося відповідного місця. Але однозначно воно таки має інші ознаки таких дисциплін: історичне спрямування, міждисциплінарність (інтегративна функція) тощо.

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

E-mail: hrapakin@gmail.com

** Стаття друкується в порядку дискусії.

¹ Калакура Я. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – Вип.11. – Ч.1. – К., 2004. – С.37.

² Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко та ін. – К., 2008. – 520 с.

Своею чергою, визнати історичне інституцієзнавство повноцінною окремою наукою історичного циклу досі заважав той факт, що державні установи виступають формуючою та формоутворюючою системою для таких спеціальних дисциплін, як архіво- та документознавство, історія діловодства й узагалі переважної більшості спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого спрямування, адже джерела, що вивчаються ними, створюються внаслідок діяльності державних установ.

З іншого боку, на заваді розвитку саме вітчизняного історичного інституцієзнавства стоять такі вагомні фактори, як тривалі бездержавні періоди існування України, позірні розірваність вітчизняних інституцієтворчих традицій, коли процес державного управління на її території здійснювався установами інших держав, від імені закордонного суверена. Таким чином, українськими не визнаються урядуючі інституції Давньої Русі, адже України як держави тоді формально не існувало; відмовляється у праві називатися українськими інституціям та установам часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московського царства, Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій тощо, попри те, що вони управляли саме українським населенням, а служили там переважно місцеві люди.

Нарешті виокремленню історичного інституцієзнавства заважали його очевидні системні зв'язки з іншими науками та історичними дисциплінами. Історія державних установ нерозривно пов'язана з політичною історією. Держава через адміністративну діяльність своїх центральних та регіональних установ реалізує функції управління та контролю за всіма процесами життєдіяльності суспільств, тому знання історії держустанов є базовими для розуміння закономірностей та специфічних особливостей історичного процесу в цілому. Так саме вона зв'язана з економічною історією, адже економічна політика будь-якої держави реалізується через діяльність її урядових інституцій. Із регіональною історією інституцієзнавство пов'язує увага до специфіки функціонування та особливостей створення урядуючих інституцій у різних регіонах держави. Різнить же історичне інституцієзнавство від згаданих історичних наук те, що воно зосереджується на вивченні лише однієї форми організації та діяльності людського суспільства (але найважливішої) – держави та її інституцій у різних аспектах їх функціонування. Історія державних установ пов'язана також із низкою спеціальних наук джерелознавчого циклу – архіво- та джерелознавством, історичним документознавством, історією діловодства тощо.

Із названими науками її поєднує історизм у поясненні закономірностей і явищ, застосування ретроспективного аналізу, зв'язок із конкретними історичними обставинами, надзвичайна увага до першоджерел – історичних документів усіх видів, спільні методи їх дослідження. Більше того, ці науки доповнюють одна одну. Дослідження історії державних інституцій дозволяє з'ясувати процеси формування документних систем у контексті діяльності установ та їх реорганізацій, простежити рух документів і документальних комплексів у просторі й часі, зрозуміти системність та спадковість у формуванні документних систем і шляхів документообігу в суспільстві, чим суттєво

вдосконалює методи архівної та документознавчої евристики і герменевтики, проведення реконструкції втрачених архівних документних комплексів, камерально-археографічного описування документів, класифікаційного аналізу джерел, вдосконалення сучасного науково-довідкового апарату архівів тощо. Водночас інституцієзнавство зосереджується на вивченні творців історичних джерел, а не на їх змісті та засадничій специфіці.

З історією держави і права – галуззю правознавства – спільним є об'єкт вивчення, тобто політичні та правові інститути суспільства. Водночас історію державних установ відрізняє специфіка підходів. Історія держави і права вивчає «еволюцію української державності у цілому; розвиток механізмів державної влади; зародження та функціонування правової системи у цілому й окремих галузей права»³. Історії ж державних установ притаманні особливості ретроспективного аналізу, а також значно ширша джерельна база, яка враховує не лише правові та нормативні акти, але передусім діловодну документацію установи, епістолярні, мемуарні, наративні джерела, матеріали преси, що пов'язано з намаганням вивчити інститути державного управління у реальній динаміці розвитку, дослідити їх справжні, а не лише нормативні сфери впливу та компетенцію. І, звичайно ж, правова система в рамках інституцієзнавства або взагалі не аналізується, або ж залучається суто для з'ясування віддзеркалення у правових нормах сфери компетенції та особливостей діяльності певних державних установ. Історію держустанов відрізняє також врахування багатоманітності економічних, соціальних, політичних, ідеологічних факторів та взаємовпливів (приміром, взаємозв'язку держапарату з політичними партіями, громадськими організаціями) та, що особливо важливо, – надзвичайна увага до персоналістської, кадрової сторони організації діяльності конкретних установ.

Історія державних установ дуже наближена до політології та історії політичної думки. Очевидно, що спільними або близькими для цих дисциплін є предмет, а також основний понятійний апарат. Предмет політології – це аналіз політичних інститутів, інституцій держави, керівництва й управління, функціонування структурних елементів політичної системи, їх історія⁴. Але такі терміни, як «державна установа», «система державних установ», «відомство», «бюрократія» тощо, змістовно та науково розкриваються тільки в рамках історії державних інституцій, оскільки становлять її стрижень.

Досить цікавими виглядають взаємини історичного інституцієзнавства з історією державної служби та державного управління. Предмети цих наук близькі, але не тотожні. Державна служба розглядається як державний правовий і соціальний інститут, який здійснює в рамках своєї компетенції реалізацію цілей та функцій органів влади та управління шляхом професійного виконання службовцями своїх посадових обов'язків і повноважень, що забезпечують взаємодію держави і громадян у реалізації їх інтересів, прав і обов'язків. Предметом науки державного управління є

³ Див.: Музиченько П. Історія держави і права України: Навч. посіб. – К., 2007. – С.11.

⁴ Див.: Кухта Б., Красівський О., Ліпенцев А. Політологія: Історія і теорія політичної науки: Курс лекцій. – Л., 2004. – С.59.

правовідносини державних органів між собою, державних органів та приватних осіб, державних органів та державних службовців, а також система державної служби, її державно-управлінська структура, принципи функціонування державної служби та управління нею⁵. Державна служба водночас є суспільно-політичним інститутом, сферою професійної діяльності, системою правил роботи з реалізації функцій держави, а також – персоналом, спроможним ефективно виконувати всі ці функції.

Таким чином, державне управління – це дисципліна, що розглядає закладні принципи, основи та методи здійснення процесу державного управління, тоді як історичне інституцієзнавство досліджує його механізми і важелі, історичну долю тих конкретних органів, через які та завдяки яким здійснюється державне управління. Йому притаманна власна дослідницька специфіка, обумовлена системністю і детальністю аналізу всіх основних характеристик державного апарату в цілому та конкретної установи зокрема – зміни у функціях, компетенції, методах діяльності, організаційній структурі, штатах, персональному складі, принципах, джерелах та обсягах фінансування тощо.

Цей список можна значно розширити за рахунок інших соціогуманітарних наук. Так, інституцієзнавство пов'язане із соціологією, яка вивчає суспільство у цілому та його соціальні інститути у зв'язку із суспільством, а держава з її органами виступає найбільшим таким інститутом. З етнологією історію урядуючих інституцій пов'язує дослідження тих владних структур, що діяли за звичаєвим правом і на підставі суспільної традиції. Таким же способом інституцієзнавство пов'язується з культурологією та українознавством, оскільки ми говоримо про українські державні інституції. Відтак потрібно виокремити власний предмет згаданої науки.

На нашу думку, історичне інституцієзнавство як окрема наука історичного циклу досліджує загальний процес становлення та еволюції державного апарату, водночас розглядаючи внутрішню організацію, практичну діяльність, питому вагу конкретних установ у реалізації завдань державного управління і системі зв'язків держава – суспільство; воно виявляє соціально-економічні та політичні умови становлення державного апарату в цілому та окремих установ, з'ясовує організаційну будову державних інституцій, напрями та ефективність їх діяльності, аналізує процес реформування державного апарату. Водночас досліджує внутрішню організацію державних установ, їх компетенцію, завдання, обсяги повноважень, функції, а також місце кожної такої інституції у системі державного управління.

Глибоку традицію інституцієзнавчих досліджень мають насамперед держави Європи та Північної Америки з тривалою та безперервною інституційною історією. Для визначення такої науки англійськомовний світ користується кількома поняттями: «Institutional History» (дуже широке, охоплює історію установ, корпорацій, організацій, спілок, рухів, партій тощо), «History of State Institutions», «History of Governmental Institutions», «History of Public

⁵ Див.: Черноног С.С. Державна служба: Історія, теорія і практика: Навч. посіб. – К., 2008. – С.21.

Institutions» або «History of Public Bodies». Кожен із цих термінів має свої особливості, змістові нюанси. Найбільш уживані для визначення інституцієзнавства – два останні. Американські історики приділяють багато уваги дослідженню цієї тематики, про що свідчить створення при Університеті Берклі (Каліфорнія) спеціального інституту урядових досліджень (Institute of Governmental Studies), який здійснює розвідки з історії державних інституцій як у США, так і в інших державах. Аналогічні дослідження проводяться у Пенсільванському та Стенфордському (Каліфорнія) університетах.

Широко відома школа російських інституцієзнавців. Ще з XIX ст. у цій країні сформувалася плеяда істориків – дослідників історії установ центральної та місцевої адміністрації Московського царства / Російської імперії XV–XVIII ст., серед яких Ю.Готье, А.Градовський, В.Ключевський, В.Романовський, А.Славатинський. Історії державних органів XIX ст. присвячена ціла низка праць російських учених, першим серед яких слід назвати визначного інституцієзнавця П.Зайончковського. За радянських часів історію державних установ Росії та СРСР вивчала школа істориків Московського державного історико-архівного інституту (М.Єрошкін, О.Степанський, Т.Коржихіна, В.Куликов). Нині їх справу успішно продовжують М.Бабич, А.Бахтуріна, Л.Писарькова.

Водночас слід зазначити, що цілком закономірно предметом досліджень російських істориків є суто діяльність центральних та місцевих державних інституцій на російських теренах. Натомість історія створення системи місцевих установ Московського царства / Російської імперії / СРСР на національних окраїнах, особливості їх функціонування, як правило, залишаються поза їхньою увагою.

На жаль, українські інституцієзнавчі студії на сьогодні повністю вичерпуються дослідженням історії створення і функціонування державних інституцій переважно XVII–XVIII ст., вагомим науковим доробком В.Шандри з історії російських генерал-губернаторств XIX ст. в Україні, деякими розвідками з історії українського державотворення та інституцій на початку XX ст. Усі вони є дослідженнями важливих складових загального національного інституційного процесу, але комплексної й повноцінної його картини не відтворюють. Лише останнім часом можна констатувати різке зростання інтересу науковців до дотичних тем, що відбилося в низці видань з історії державної служби та окремих владних інститутів⁶.

До певної міри неусталена навіть назва самої науки. «Історія державних установ» – це цілковита калька з російської мови, що зрозуміле в умовах недостатнього розвитку вітчизняних досліджень. Проте, на наш погляд, доцільніше було б уживати власну терміносистему. Пропонуємо ввести до суспільно-наукового обігу таку назву цієї науки, як історичне інституцієзнавство. Однак оскільки термін «інституція» дуже емний, включає всі суспільні

⁶ Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – 536 с.; Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – 271 с.; *Котляр М.Ф., Ричка В.М.* Княжий двір Південної Русі X–XII ст. – К., 2008; *Ричка В.М.* «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К., 2009.

інститути, а не тільки створені державою, то спеціально для цього випадку доцільно вживати й інший – «історія урядуючих інституцій».

На користь цього – лінгвістичні та змістові аргументи. Історичну етимологію слова «уряд» в українській мові розглянув сучасний дослідник В.Поліщук, дійшовши висновку, що за часів Київської Русі такого поняття для позначення влади чи представників влади ще не існувало. Давньоруська літописна мова знала «уряд» у значенні «умова, договір», і утворювала з нього дієслово «урядити» у значенні «встановити, облаштувати, заснувати, визначити, полагодити» тощо. Історик стверджує: «Згідно з цими значеннями, «уряд» початково означав установлену наперед домовленість (договір), засновану на полагодженні справ та умов, що утворюють певний *порядок* (*право*) та його *правила*». Він констатує збіг західноєвропейського латиномовного терміна *officium* з руським *оуряд/врад* в офіційній мові Великого князівства Литовського (під впливом чеської актові мови), а з XV ст. – як усталене визначення посад, отримуваних шляхтою в умовах станово-територіальної моделі панування⁷. Нашу пропозицію щодо назви науки можна обґрунтувати ще й тим незаперечним фактом, що, власне, державні установи на українських теренах з'явилися досить пізно, у XVIII–XIX ст.; а навіть і тоді продовжував існувати запроваджений спеціально для України інститут генерал-губернаторства як «посади-установи». Тому сміливо треба говорити про тривалу українську традицію здійснення функцій державного управління через окремі постаті, посади, а не повноцінні державні установи, отже – і про урядуючі інституції (як посадових осіб, так і установи).

Невтішне становище з вітчизняним інституцієзнавством, окреслене вище, спонукало нас підготувати перше в Україні видання з історії українських урядуючих інституцій. Воно базується на навчальному курсі, читаному студентам Державної (нині – Національної) академії керівних кадрів культури і мистецтва та Київського національного університету культури і мистецтв за авторською програмою й методикою. Книга не претендує на повне висвітлення всіх проблем історичного інституцієзнавства, насамперед теоретичних. Фактично це лише перша частина великого навчального курсу, що охоплює історію українського інституцієтворчого процесу від виникнення першої документально та історично засвідченої національної держави – Давньої Русі-України та її урядуючих органів (IX ст.) – до перших визвольних змагань початку XX ст. і створення новітньої української держави – Української Народної Республіки⁸.

Ми вже згадували, що історичне інституцієзнавство має власну джерельну базу, яка частково збігається з джерельною базою наук історико-гуманітарного циклу та інших спеціальних галузей історичного знання (політична історія, історія державності, державної служби та державного управління, історія держави і права, архіво-, документознавства тощо), але

⁷ Див.: Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – №2. – С.4.

⁸ Папакін Г. Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. – К., 2010. – 243 с.

за певними, визначальними, ознаками – є специфічною. Свої особливості має і класифікація історичних джерел, які розкривають історію створення та особливості функціонування, завдання, сфери відповідальності й ефективності діяльності державних установ в Україні. Вітчизняні дослідники ґрунтовно цим ще не займалися. Можна навіть стверджувати, що це питання досі залишається нерозробленим. Винятків, що підтверджують цю тезу, лише декілька⁹. Слід відзначити навчально-методичний посібник з історії державної служби, який містить термінологічний словник, добірку документів про державну службу з XII по XX ст. як узагалі першу спробу представити джерела з означеної теми¹⁰. Інші джерелознавчі праці стосуються конкретних історичних періодів та установ. Це насамперед монографія О.Купчинського із дослідженням усього корпусу актів і документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. як найдавнішого періоду давньоруської документалістики, від якого збереглися автентичні писемні джерела. Але специфіка цієї праці суттєво вплинула на застосовану автором класифікацію джерел, оскільки він виділив такі чотири їх групи: автентичні акти та документи, які збереглися в оригіналах і списках оригіналів; реконструйовані з інших джерел акти й документи; неавтентичні документи (фальсифікати); згадки про акти та документи Галицько-Волинського князівства в інших джерелах¹¹. Також у своїй праці О.Купчинський використав поділ усіх досліджених джерел на рукописні й друковані¹². При цьому автор не порушував питання про специфіку документування діяльності тогочасних урядуючих інституцій, починаючи від князя і закінчуючи його дрібним урядовцем.

Обов'язково слід згадати цикл фундаментальних праць В.Шандри, яка уважно і вичерпно дослідила джерельну базу процесу створення та діяльності спочатку Малоросійського генерал-губернаторства¹³, а потім комплексно – трьох російських генерал-губернаторств (Малоросійського / Харківського, Новоросійського й Бессарабського, Київського, Подільського та Волинського) на українських теренах у XIX – на початку XX ст. Головну увагу автор звернула на документальний склад архіву канцелярій генерал-губернаторів¹⁴. Водночас в її працях досліджувалися також інші джерела, що у своїй цілісності складають комплекс матеріалів для вивчення історії діяльності російських генерал-губернаторів та підвладних їм установ в

⁹ Можна назвати єдиний на сьогодні навчальний посібник із такої теми, підготовлений Чернігівським центром перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій: *Бойко В.* Джерела до історії державного управління та місцевого самоврядування України. – Чернігів, 2005. – 56 с.

¹⁰ Історія державного управління України: термінологічний словник, збірник документів і матеріалів (XII–XX ст.), схеми та інтернет-довідник: Навч.-метод. вид. з курсу «Теорія та історія державного управління». – К., 2004. – 400 с.

¹¹ *Купчинський О.* Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження, тексти. – Л., 2004. – С.30–36.

¹² Там само. – С.42–45.

¹³ *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001.

¹⁴ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.7–23, 137–163, 229–264, 339–370.

Україні. В.Шандра розробила власну схему класифікації джерел з історії державних інституцій Російської імперії в Україні, виділивши три великі їх групи: діловодна документація, законодавчі акти та джерела особового походження¹⁵.

Спробу подати авторську схему класифікації джерел з історії місцевих органів державної влади та управління в Російській імперії другої половини XIX ст. здійснила Р.Воробей у спеціальному розділі своєї монографії. Вона згрупувала всі джерела незалежно від їх походження у чотири основні тематично-видові групи: нормативно-правові акти всіх рівнів, різноманітні архівні документи, друковані матеріали (маються на увазі матеріали губернської офіційної преси та статистичні збірники), мемуари сучасників¹⁶.

Не претендуючи на створення альтернативної джерелознавчої класифікаційної системи, придатної для українського інституцієзнавства, лише зауважимо, що запропоновану згаданими науковцями типологію не завжди можна поширити на весь історичний період існування державних установ України. До того ж, не охоплює вона і всього комплексу історичних джерел, створених унаслідок діяльності урядуючих інституцій. Відтак, на наш погляд, слід виходити із засадничої особливості джерел з їх історії, адже найголовніша форма здійснення ними своїх функцій полягала в оприлюдненні ухвалених актів, чи принаймні у доведенні їх до виконавців. А отже весь комплекс писемних історичних джерел, що висвітлюють проблеми створення, функціонування, компетенції державних установ, доцільно розділити на дві великі групи: опубліковані та неопубліковані (архівні). Щоправда відомі джерелознавці виступають проти такої класифікації, вважаючи її занадто спрощеною, що вказує лише на зовнішні ознаки, місце зберігання джерел, а не на їх види і типи¹⁷. Підтримуючи таке твердження стосовно загальноісторичних джерел, маємо зробити виняток саме для джерел інституційної історії, адже визначальна ознака публікації у даному випадку виступає не зовнішньо-формальною, а суттєвою характеристикою писемного джерела, свідчить про його актуалізацію, поширеність та оприлюднення, а також (але вже в останню чергу) і про стан вивчення.

Ознака опублікованості (оприлюднення) має нами розглядатися принаймні у трьох видах: оприлюднення сучасниками з метою організації виконання та контролю за дотриманням законодавства (наприклад, офіційні сенатські публікації актів або тогочасні неофіційні збірники чинних законів); оприлюднення вже після завершення діяльності даної установи з інформаційно-довідковою метою (неофіційне видання польського законодавства «*Volumina Legum*» уже після ліквідації Речі Посполитої); нарешті історико-археографічні наукові публікації («Український дипломатарій»).

¹⁵ Там само. – С.7.

¹⁶ Див.: Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. – Чернігів, 2009. – С.31–38.

¹⁷ Див.: Історичне джерелознавство: Підруч. / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К., 2002. – С.93, 96–97; Макаруч С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Л., 1999. – С.10–11.

Надалі у зв'язку з неможливістю подати детальну характеристику всіх джерел вестимемо мову про приклади кожної видово-тематичної групи. Першу категорію опублікованих писемних джерел складають видання актів, які регулювали діяльність урядової інституції, чи стали наслідком її діяльності. Вони могли побачити світ ще за часів діяльності установи, а також після її ліквідації. До них належать насамперед законодавчо-нормативні акти, що регулюють питання створення, ліквідації та межі повноважень певних державних установ. За ієрархічною структурою це *Конституція (Основний закон)*, де подаються відомості про найвищі державні установи, окреслюються їх повноваження та сфери діяльності.

Для Давньоруської держави (Київської Русі та її спадкоємців) таким основним джерелом державного та приватного права, що були на той час нероздільними, виступає, безперечно, «Правда руська» в усіх її редакціях як зведений правовий кодекс XI–XIII ст., а також церковно-правові пам'ятки: «Устави» князів Володимира та Ярослава, Володимира Мономаха. Насамперед ідеться про ті статті згаданих правових актів, що намагалися регулювати питання державного управління, містили згадки про урядовців великокнязівської та місцевої адміністрації. Згодом Перший (або Старий; 1529 р.), Волинський (1566 р.) та Другий (Новий; 1588 р.) литовські статuti ввібрали значну кількість давньоруських правових норм, доповнивши їх новими, що відбивали особливості державного устрою Великого князівства Литовського. Для XVI – половини XVII ст. – це польські сеймові конституції, в яких відбивалися права і привілеї мешканців українських земель, що підтверджувалися кожним королем Речі Посполитої; згадувалися установи-уряди, що здійснювали управління краєм або ж його регіонами. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. була, власне, за своєю формою подібною до згаданих сеймових конституцій, але водночас – першою суто українською національною конституцією, що вноrmовувала взаємини гетьмана, старшини, Війська Запорозького Низового та інших суб'єктів тогочасної української держави у правовому полі. Звичайно, ми не говоримо про тогочасну публікацію – адже це було навіть технічно неможливо – але про оприлюднення, копіювання і поширення рукописних списків згаданих пам'яток давньоруської та литовської доби.

Слід згадати також про основні закони Австрійської та Австро-Угорської імперії, якими регулювався статус українських земель, що входили до її складу (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття), встановлювалися повноваження державних інституцій, які діяли на українських теренах. Перші такі конституції (т.зв. Піллерсдорфа від 25 квітня 1848 р. та друга, октройована, – від 4 березня 1849 р.) були запроваджені під час революції 1848–1849 рр.; потім їх замінив австро-угорський Компроміс 1867 р. Із 1850 р. діяла й окрема крайова конституція для Галичини та Буковини. За часів Української революції 1917–1921 рр. найвищими державними актами

були універсали Української Центральної Ради¹⁸, «Законои про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. (октройований конституційний акт доби Української Держави)¹⁹, «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії» від 13 листопада 1918 р. (Конституція Західноукраїнської Народної Республіки)²⁰, Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 березня 1919 р.²¹, «Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р.²² тощо.

На другому місці по низхідній знаходяться найважливіші законодавчі акти: закони, укази, декрети, постанови і розпорядження урядів, що регулювали створення та діяльність конкретних державних установ. Як правило, вони друкувалися в офіційних парламентських і урядових виданнях газетного чи журнального типу – вісниках, або ж окремими виданнями (зводами законів). За кінець XVIII – початок XX ст. це були «Повне зібрання законів Російської імперії»²³, або його коротка версія – «Звід законів Російської імперії»²⁴. У XIX ст. в кожній губернії Російської імперії видавалися «Губернские ведомости» – офіційний орган губернського присутствія. Газета поділялася на два відділи: загальний (офіційний) та місцевий (неофіційний). У першому вміщувалися укази та обіжники губернатора, що видавалися до загального виконання чи відома, щомісячні відомості про стан діловодства у присутствіях, оголошення про вакантні місця та нові посади в адміністрації, приймання, переміщення, звільнення та нагороди службовців місцевих установ, випадки порушення законодавства і стягнення

¹⁸ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №5 (червень); Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – №2 (23 листопада); Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – №3 (13 січня).

¹⁹ Державний вістник. – 1918. – №1 (16 травня).

²⁰ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західноукраїнської Народної Республіки. – Станіславів, 1918. – С.3–4.

²¹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 2-е изд. – 1919, 1–30 июня. – №19. – С.274–280.

²² Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1920. – №2 (19 листопада).

²³ «Полное собрание законов Российской империи» – найповніший збірник законодавчих актів, розміщених за хронологічною ознакою, за номерами затвердження кожного акту царем. До 1917 р. вийшло друком три видання «ПЗЗ»: 1-ше – 1830 р., понад 30 тис. законодавчих актів за 1649 – 12 грудня 1825 рр., 45 томів; 2-ге – 1830–1884 рр., понад 60 тис. законодавчих актів за грудень 1825 – лютий 1881 рр., 55 томів; 3-тє – 1884–1916 рр., 40 тис. законодавчих актів за березень 1881 – грудень 1913 рр., 33 томи.

²⁴ «Звід законів Російської імперії» – офіційне зібрання чинних законодавчих актів Росії, розташованих у тематичному порядку. Перше видання 1832 р. і наступні видання 1842 і 1857 рр. склалися з 15 томів (1885 р. був доданий 16-й том із процесуальним законодавством). Між виданнями «Зводу законів...» виходили його продовження (щорічні та зведені); після 1857 р. він повністю не перевидавався, а виходили лише окремі томи (т.зв. неповні видання). До «Зводу законів...» не включалися акти військові та військово-морські, закони регіонального значення (для прибалтійських губерній, Царства Польського та Бессарабії), частково публікувалися акти відомства імператорського двору, іноземних справ та православного віросповідання.

за них, списки осіб, які мали право участі у земських виборчих зібраннях, списки гласних повітових земських зібрань, затверджені земські та міські кошториси тощо²⁵.

Після 1917 р. існували такі офіційні видання законодавчо-нормативних актів: «Вістник Генерального Секретаріату України» як офіційний орган першого уряду України²⁶, «Державний вістник» (за Української Держави), «Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західноукраїнської Народної Республіки» та «Вісник державних законів і розпорядків Західної Облaсті УНР». За радянських часів нормативні акти щодо створення і діяльності державних установ в Україні вміщувалися у зібраннях законів СРСР²⁷, збірниках узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР/УРСР²⁸. Аналогічні зібрання законодавчих актів друкувалися в інших державах, до складу яких у певні історичні періоди входили українські землі: «Вісник законів державних для королівств і країв в державній думі заступлених» – для Австрійської / Австро-Угорської імперії²⁹, а також видання крайових законів цієї ж імперії у XIX – на початку XX ст.³⁰ Офіційні вісники законодавчих актів існували також у міжвоєнних Польщі («Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej»), Румунії («Codul Administrativ al României»), Угорщині («Magyar törvénytar») та Чехословаччині («Sbirka zákonů a nařízení Státu Československého»).

Крім таких офіційних видань законодавчих актів про державні установи видавалися й неофіційні збірники, підготовлені з ініціативи

²⁵ Див.: *Воробей Р.Б.* Система місцевих органів влади та управління в другій половині XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії). – Чернігів, 2004. – С.36–37.

²⁶ Виходив із листопада 1917 по травень 1918 рр., друкував матеріали державно-урядового характеру; кілька разів змінював назви: «Вістник Генерального Секретаріату УНР», «Вістник Ради Народних Міністрів УНР».

²⁷ «Собрание законов СССР» – у 1924–1937 рр. офіційне видання управління справами Ради Народних комісарів СРСР, в якому публікувалися декрети і постанови ЦВК СРСР, його президії, РНК, Ради праці та оборони СРСР, а також договори, угоди та конвенції з іноземними державами.

²⁸ «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України» (до 1920 р. – «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины»; 1920–1921 рр. – «Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР»; 1922–1928 рр. – «Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України») – офіційне видання Наркомату юстиції УСРР/УРСР, в якому впродовж 1919–1937 рр. уміщувалися маніфести, декрети, закони, постанови, інструкції, обіжники, інші акти ВУЦВК, РНК, Наркоміату та наркоматів радянської України.

²⁹ Офіційне видання законів Австрійської та Австро-Угорської імперії виходило німецькою («Reiches – Gesetz – Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1853–1918»), польською («Dziennik Ustaw dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych, 1870–1917») та українською мовами впродовж 1883–1917 рр.

³⁰ «Вісник крайових законів і розпоряджень для Королівства Галичина і Лодомерія разом із Великим князівством Краківським» (у 1868–1918 рр. виходив українською, польською та німецькими мовами), а також попередні видання: «Вісник Крайового правительства для управительственной області Наместничества в Львові» (1854–1857 рр.), «Вісник ряду крайового для адміністраційної області Наместничества в Львові» (1858–1859 рр.), «Всеобщий дневник земських законів і правительства для коронної області Галиції і Володимирії з княжествами Освенцимським і Заторським і з Великим княжеством Краківським» (1848–1849 рр.) тощо. Крім загальноімперських офіційних видань, у Габсбурзькій монархії впродовж 1849–1866 рр. видавався «Вісник для русинів Австрійської держави» – спеціальний урядовий часопис українською (русинською) мовою для публікації офіційних актів уряду.

окремих правників³¹. Найзначнішим із таких неофіційних збірників законодавчих актів Польсько-Литовської держави від XIV до XVIII ст. слід вважати «*Volumina Legum*» (повна назва: «*Volumina Legum. Leges, statua, constitutiones et privilegia Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae. Omniumque provinciarum annexarum, a commitiis visliciae anno 1347 celebratis usque ad ultima regni comitia*», тобто «Права, конституції і привілеї Королівства Польського, Великого князівства Литовського і всіх провінцій, затверджених на загальних сеймах коронних від сейму 1347 р. до останнього») – перший польсько-литовський збірник конституційних та законодавчих актів 1347–1793 рр. Підготовка його розпочалася ще 1732 р. з ініціативи київського єпископа Юзефа Залеського. Перші вісім томів побачили світ у XVIII ст., а решта – XIX та навіть XX ст. (т.10 видано 1952 р. у Познані). У другій половині XIX ст. заходами відомого юриста і видавця Йосафата Огрізка томи, видрукувані у XVIII ст., були перевидані³². Такі видання набували статусу історичних, інформаційно-довідкових, оскільки вміщували здебільшого акти, які вже втратили чинність, або в яких йшлося про ліквідовані інституції. Але вони не були науково-археографічними, позаяк видавці й упорядники не ставили перед собою такої мети.

Історію діяльності кожної установи віддзеркалюють три основні нормативні документи: акти щодо її створення, реформування та ліквідації. Причому це міг бути акт про створення конкретної установи або ж групи державних установ одного рівня, компетенції та статусу (міністерств, колегій, губернських інституцій). Як зразки таких документів першої групи з організації установ можна назвати указ Сенату Російської імперії від 4 січня 1840 р. про центральну депутатську комісію з ревізування дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній, створеної на базі відповідних губернських комісій, або ж інший указ Сенату від 25 жовтня 1767 р. про заснування Слобідсько-Українського вотчинного департаменту для контролю за правами землевласників та розмежування їх земель; декрет імператриці Марії-Терезії від 13 травня 1773 р. про створення крайового губернаторства Галичини та Лодомерії – центрального органу політичної та адміністративної влади на західноукраїнських землях тощо. Ліквідації таких установ були присвячені, приміром, указ Верховної таємної ради Російської імперії від 22 серпня 1728 р. про скасування Малоросійської колегії; або ж указ російської імператриці Єлизавети про ліквідацію Правління гетьманського уряду в Україні у зв'язку з обранням гетьмана Кирила Розумовського. Другу групу репрезентує, наприклад, законодавчий акт імператриці Єкатерини II «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» від 7 листопада 1775 р., що послужив підставою для створення цілої низки установ губернського та повітового рівнів; спільна постанова міністерств внутрішніх справ, юстиції та фінансів Австрійської

³¹ Див., наприклад: *Савчак Д.* Збірник законів адміністраційних. – Л., 1893; *Храпко І.* Збірник законів і постанов Українського Правительства відносно закордонних інституцій. – Ч.1. – Відень, 1919.

³² *Volumina Legum.* – Т.1. – Petersburg, 1859 (та ін. томи).

імперії від 19 січня 1853 р. про створення мішаних повітових управ, що здійснювали місцеве управління на території Буковини. Прикладом акта щодо ліквідації цілої групи установ служить указ російського імператора Павла I від 30 листопада 1796 р., яким було скасовано намісництва й проведено реформу місцевого управління.

Повсякденну діяльність державних інституцій досить повно відбивають нормативні та регуляторні акти самої установи – накази, розпорядження, інструкції, що публікувалися у збірниках нормативних актів або офіційних бюлетенях, які друкувалися згаданими установами³³. Найважливіші акти видавалися також у вигляді окремих брошур із метою ознайомлення відповідної аудиторії (насамперед виконавців) з нормативними документами, що регулювали певні сторони повсякденного життя суспільства³⁴. Такі джерела надають інформацію про основні завдання, обсяги повноважень, компетенцію державної установи, заплановані нею шляхи розвитку та вирішення назрілих проблем.

Важливе значення мають різного роду звітно-статистичні матеріали, що розповідають про діяльність установ. Насамперед це грошові звіти та кошториси, які в обов'язковому порядку оприлюднювалися державними і громадсько-державними інституціями (у Російській імперії – земствами³⁵), а також зведені матеріали щодо діяльності державної інституції впродовж певного звітного періоду³⁶. Цінним, але не завжди об'єктивним, джерелом виступають офіційні дослідження з історії державних установ, які часто-густо готувалися до різних ювілеїв та пам'ятних дат³⁷. Про ставлення суспільства до діяльності і повноважень певної державної установи можна дізнатися з публікацій у засобах масової інформації (оглядових та аналітичних статей, інформаційних повідомлень, заміток, матеріалів журналістських розслідувань тощо).

Основними писемними джерелами інформації про внутрішній устрій України-Русі IX–XIII ст. у зв'язку з повною відсутністю всіх інших виступають літописи, створені київськими монахами і потім багато разів перероблені їхніми наступниками у Новгороді, Суздалі, Москві. Насамперед це

³³ Приміром, «Вісник Державного секретаріату військових справ» за часів ЗУНР.

³⁴ Приклад такого видання офіційних документів див.: Сборник циркуляров по Юго-Западному краю киевского, подольского и волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н.В.Клейгельсона. – К., 1905.

³⁵ Див.: Денежный отчёт за 1913 г. [Подільського губерньського земства]. – Каменець-Подольський, 1915; Денежный отчёт Волчанской земской управы за 1914 г. – Волчанск, 1915 та ін.

³⁶ Всеподданнейший отчёт киевского, подольского и волынского генерал-губернатора за 1889–1893 гг. – [К., 1893]; Деятельность Совета народных комиссаров и Совета труда и обороны: сводные материалы за IV квартал 1924–1925 гг. – Москва, 1925. – 21 с.; Деятельность областных и местных военно-промышленных комитетов. – Ч.1. – Петроград, 1916.

³⁷ Див., наприклад, нариси історії вищого адміністративно-юридичного органу Російської імперії: История Правительствующего Сената за 200 лет. 1711–1911. – Т.1–2. – Санкт-Петербург, 1911; уряду Російської імперії у XIX ст.: *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Санкт-Петербург. – Т.1–2; Державної ради: Государственный Совет: 1801–1901. – Санкт-Петербург, 1901, або історичний нарис міністерства: Министерство внутренних дел: Ист. очерк. – Санкт-Петербург, 1901; Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за сто лет его существования (1798–1898). – Санкт-Петербург, 1898; Столетие учреждения Лесного департамента: 1798–1898. – Санкт-Петербург, 1898. Приклад із нашого часу: Уряди України у XX ст.: Науково-довідкове видання – К., 2001.

«Начальний (Початковий) літопис» настоятеля Києво-Печерського монастиря Никона Великого, «Повість временних літ» печерського ченця Нестора, «Лаврентіївський літописний ізвод (звід)», «Іпатіївський ізвод (звід)», пізніші зведені літописи – Київський, Галицький (Львівський) та ін. Літописи Авраамки, Баркулабівський, Супрасльський є основними джерелами також з історії державного устрою й урядуючих інституцій Великого князівства Литовського. До історії державних установ мають стосунок також пам'ятки давньоруської церковної й світської літератури: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «житія» давньоруських святих, «Повчання» та «Устав» великого князя Володимира Мономаха тощо.

Об'єктивне уявлення про будь-яку установу неможливо скласти, не аналізуючи опубліковані спогади³⁸, щоденники³⁹ і листування її очільників, співробітників або уважних спостерігачів, в яких віддзеркалилася діяльність даної державної інституції. Найбільшим опублікованим корпусом епістолярної спадщини російських високопосадовців ХІХ ст. став «Архів князя Воронцова»⁴⁰, в якому серед інших фамільних документів цього відомого роду вміщено листування князя М.Воронцова періоду перебування його на посаді новоросійського та бессарабського генерал-губернатора. Українська археографія знає інший різновид таких публікації – засновану в 1990-х рр. серію «Український дипломатарій», де публікувалися офіційні акти та листи найвищих урядовців Гетьманщини. Друком уже вийшли універсали Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та інших гетьманів кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.⁴¹ Утім такі документи, зокрема 109 універсалів гетьмана Данила Апостола дійсно загальнодержавного, а не приватно-правового, змісту почав публікувати ще в середині ХІХ ст. відомий археограф М.Судієнко⁴². Ще однією групою опублікованих джерел є документальні збірники з історії державних установ – як офіційні, так і історичні публікації⁴³.

³⁸ Бош Е.Б. Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – Москва; Ленинград, 1925; Винниченко В.К. Відродження нації. – Т.1–3. – К.; Відень, 1920; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. (1914–1920). – Ч.3–4. – Л., 1923; Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995; Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1969 та ін.

³⁹ Дневник П.А.Валуева, министра внутренних дел: В 2 т. – Москва, 1961; Дневник государственного секретаря А.А.Половцова: В 2 т. – Москва, 1966; Дневник Д.А.Милютинина. – Т.1–4. – Москва, 1948–1950; Винниченко В.К. Щоденник. – Т.1: 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980.

⁴⁰ «Архів князя Воронцова» – багатотомний збірник документів (автобіографічні записки, листування, офіційні документи) фамільного архіву графів (з 1845 р. – князів) Воронцових, який видавався у 1870–1895 рр. за редакцією П.Бартенева. Друком вийшло 40 томів. Кожен мав власну назву, але нумерація була загальною.

⁴¹ Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1998; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Кн.1. – К.; Л., 2002; Кн.2. – К., 2004; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004; Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008.

⁴² Судієнко М. Матеріали для отечественной истории. – Т.1. – К., 1853.

⁴³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996–1997; Директорія, Рада Народних Міністрів УНР: Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. / Упор. В.Верстюк (кер.) та ін. – К., 2006.

Іншу групу опублікованих джерел, дотичних історії урядуючих інституцій, становлять частини колишніх діловодних архівів установ у вигляді документальних комплексів та регестів документів, які видані в наш час. Такі публікації мають суто науковий характер, але за змістеними в них документами відтворюються функції, повноваження, специфіка діяльності державних установ певного часу. Можна навести кілька прикладів: книги Литовської, Руської (Волинської), Коронної Метрики як регести державних архівів канцелярій Великого князівства Литовського та Речі Посполитої⁴⁴; корпусне видання архіву Коша Нової Запорозької Січі, що його вже впродовж багатьох років видають Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ та Центральний державний історичний архів України, м.Київ⁴⁵. У цьому списку слід згадати і видання «залишків архівного фонду» канцелярії Новосербського корпусу як джерела з історії її діяльності в середині XVIII ст.⁴⁶

Останнім видом опублікованих джерел, що містять відомості про історію державних установ, є нарративні. Для давнього періоду української історії це ті ж літописи, створені київськими, галицькими, волинськими монахи-книжниками, а також так звані «козацькі літописи» XVII–XVIII ст. Це ще й хроніки європейських авторів (німецьких, польських, румунських, угорських тощо), де йшлося про створення та діяльність українських державних установ та установ інших держав, через які здійснювалося управління українськими землями.

Друга велика категорія джерел, тих, що зберігаються в державних архівах та архівних установах інших форм власності, і в повному обсязі ще не стали надбанням широкої громадськості, представлена переважно документацією самої установи, тим первісним пластом діловодних документів, які створювали колись її діловодний архів. Там із різним ступенем достовірності задокументована внутрішня і зовнішня діяльність установи. За визнанням сучасних істориків, «документи діловодного походження є відносно достовірним і репрезентативним джерелом як про діяльність державної установи, так і про ті процеси, якими вона управляла». Прикладом може служити фонд канцелярії полтавського цивільного губернатора за 1847–1918 рр., що зберігається в Держархіві Полтавської області. У чотирьох його описах представлено документи про діяльність поліцейських та жандармських відділень, повітових справників, листування з аналогічними установами інших губерній, відомості про становище у повітах, вибори до російської Держдуми; донесення городничих, дворянських маршалків,

⁴⁴ Руська (Волинська) Метрика: Регести документів коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства 1586–1673) / Упор. Г.Боряк, Г.Вайс, К.Вислобоков, Л.Демченко, П.К.Грімстед, В.Кравченко, В.Страшко, Н.Яковенко. – К., 2002.; Литовська Метрика. Кн.561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підг. В.Кравченко. – К., 2005.

⁴⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т.1–4. – К., 1998–2006.

⁴⁶ Канцелярія Новосербського корпусу / Упор. В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т.7. – Запоріжжя, 2005.

земських комісарів, поліцмейстерів, тематичні справи (про формування малоросійських кінно-козацьких полків під час Кримської війни 1855–1856 рр., відзначення 200-річчя Полтавської битви), інформація господарського характеру (про благоустрій, розвиток бджолярства, вівчарства, врожаї) тощо⁴⁷.

Окремо слід згадати документацію ліквідаційних органів, яка виступає важливим джерелом для аналізу ефективності виконання покладених на установу функцій⁴⁸. Цінні відомості містяться в документах з особового складу, які дозволяють висвітлити постаті конкретних провідників державної політики, що втілювалася в діяльності установ (соціальний, гендерний склад, освітній рівень, фах тощо). Докладного аналізу потребують скарги, петиції і пропозиції, які надходили до установи, що дозволяє оцінювати її авторитет серед населення, а також ефективність виконання покладених на установу завдань. Уважного розгляду вимагає також уся планово-звітна документація, яка зберігається у фондах вищих за рангом державних установ, і нормативно-розпорядча документація, що відклалася в нижчих установах⁴⁹. Аналіз родо-видового складу діловодної документації надає можливість встановити, на які саме соціальні, політичні та економічні явища й процеси звертали головну увагу державні установи, здійснюючи свої адміністративні функції.

Значна за обсягом та цікава за змістом інформація наявна у фондах особового походження, насамперед фамільних, родових та родинних керівників установи, провідних її співробітників. Тут відклалася різні документи з діловодства, а також представлено плани, проекти, замітки щодо її діяльності за певний історичний час. Для аналізу ефективності функціонування установ важлива її оцінка сучасниками та учасниками історичних подій, що давалася у листах, щоденниках, спогадах відомих історичних постатей, рядових чиновників, усіх тих, хто у своєму повсякденному житті мали справу з даною установою, зверталися до неї або ж чули про неї чи про її керівників. Залучення епістолярних і мемуарних джерел, в яких фіксувалися внутрішній світ людини, мотиви поведінки, переконання чиновників і серед них – визначних сановників, значно розширює наші відомості про державні установи, надає можливість скласти уявлення про внутрішні механізми, «привідні ремені» та приховані важелі, що

⁴⁷ Див.: Державний архів Полтавської області: Анотований реєстр описів. – Т.1: Фонди дорядянського періоду. – Полтава, 2004. – С.6–7.

⁴⁸ Наприклад, фонд Комісії з питань ліквідації австрійських установ на Буковині за 1919–1923 рр. або Комісії з питань уніфікації австрійських адміністративних установ на Буковині за 1920–1923 рр.: Державний архів Чернівецької області: Путівник. – Т.1: Фонди дорядянського періоду. – К.; Чернівці, 2006. – С.139.

⁴⁹ Приміром, у фонді Галицької крайової комісії з розподілу службовців окружних управлінь ХІХ ст., яка підпорядковувалася Галицькому намісництву Австрійської імперії, зберігаються розпорядження та обіжники самого намісництва; у фонді Крайової комісії з персональних питань службовців повітових управлінь міститься листування з повітовими управліннями щодо призначення, переміщення та звільнення службовців, звіти про перевірку роботи службовців таких управлінь (див.: Центральний державний історичний архів України, м.Львів: Путівник. – Л.; К., 2001. – С.39–40).

визначали напрями розвитку державних установ, позначалися на виконанні ними своїх функцій⁵⁰.

Таким чином, джерельна база історичного інституцізнавства є специфічною, надзвичайно великою, охоплює значну кількість видів історичних писемних джерел, незалежно від оприлюдненості, дослідження, місця їх зберігання. Кожен із періодів історії урядуючих інституцій має власну джерельну специфіку, і далеко не всі вони достатньо повно представлені наявними джерелами. Загальна тенденція така: чим ближче до нас період існування установи, тим більше джерел щодо її створення, діяльності та ліквідації доступні для вивчення.

---

⁵⁰ Див. досі неопубліковані спогади начальника особистого штабу гетьмана всієї України і військ козацьких Б.Стеллецького «Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г.: от Грушевского до Петлюрь» (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1–2), або мемуари міністра внутрішніх справ Української Держави В.Рейнбота «Четыре месяца в кресле министра гетманского правительства: Записки бывшего министра» (Государственный архив Российской Федерации. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.443). Значна частина таких спогадів писалася з метою наступної публікації, що наближує цей вид джерел до опублікованих. Проте оприлюднити їх вдавалося не завжди, і в такому випадку архівний примірник мемуарів має неабияку цінність.

The article represents the discussional thinking on the Ukrainian institutional history as the specific historical science, it's place in the circle of humanitarian science, a review of it's special sources base. It was made an attempt to introduce the author's scheme of general type and subject classification of these sources based on the estimation of there value for the disclosure of the Governmental institutions of Ukraine history.

